

Simbolul de credință niceo-constantinopolitan. Observații critice privind traducerea românească

Dionisie (Policarp) PÎRVULOIU

The niceno-constantinopolitan creed of 381 is the most important document of christian faith, except The Bible. Here, we do not intend to give a new and normative translation of the creed, but to notice some problems concerning the theological vocabulary of the creed used in liturgy of Romanian Orthodox Theology, comparative with versions used by romano-catholics and Greco-catholics. The Romanian translation of the Creed is old of a few hundred years; so, many words have changed their meaning and, today, we are confronted with the possibility of misunderstanding and confusion. The Romanian theological language is very conservative and the constant duty of theologians and philologists is to clarify and testify the appropriate meaning of the fundamental concepts of Christian Theology. Here, we debate such problems applied to the first two articles of niceno-constantinopolitan creed.

Crezul, Credeul sau Simbolul de credință niceo-constantinopolitan reprezintă textul dogmatic fundamental al creștinismului, după Sfânta Scriptură. Alcătuirea lui a fost un proces îndelungat și a avut loc după zeci de ani de polemici, controverse, sinoade, mărturisiri de credință, tratate teologice, formule dogmatice etc. Formulele de credință baptismale au stat la baza acestei mărturisiri rezumative a principalelor învățături de credință ale creștinismului. Nu vom discuta însă aici despre această odisee teologică.

În continuare vom analiza doar unele aspecte ale lexicului primelor două articole ale actualei traduceri românești *Crezului*, despre care trebuie să precizăm că nu este altceva decât traducerea lui Dosoftei din *Dumnezăiasca liturghie* din 1679, versiune „diortosită” adeseori de liturghiști, fără a se mai consulta originalul grecesc. Între timp, termenii utilizați pentru desemnarea principalelor concepte teologice creștine și-au modificat sensurile și conotațiile. În plus, trebuie să precizăm că Părinții sinodali de la Niceea și Constantinopol din veacul al IV-lea au beneficiat de termenii filosofiei grecești care aveau sensuri deja consacrate¹.

¹ Nu trebuie pierdut din vedere faptul că limba greacă în care au scris Părinții erau una ajunsă la deplina ei maturitate (avea cam o mie de ani de evoluție), o limbă în care se dăduse deja expresie varietății experiențelor și cugetării umane; se scrisese filosofie, literatură, istorie, poezie, proză, teologie etc. Trebuie ținut cont că, potrivit multor lingviști și filosofi români, nici în clipa de față

Teologii creștini au preluat acești termeni și, adesea, i-au resemantizat potrivit specificului teologiei creștine. Acum câteva secole, însă, când a avut loc traducerea *Crezului* în limba română, aceasta din urmă se afla abia la începutul evoluției sale și lexicul ei nu avea capacitatea de a exprima abstracțiunile metafizice în mod satisfăcător.

Nu intenționăm să modificăm textul *Credeului*, ori să creăm impresia unei crize a vocabularului teologic românesc, ci să semnalăm unele variante de traducere și aspecte lexicale care pot da naștere la confuzii nedorite. Teologul autentic nu poate ignora filologia clasică. Textele creștine fundamentale sînt alcătuite în limba greacă și latină și se impune, periodic, o revizitare atentă a acestora și o reactualizare și recontextualizare a sensurilor originare.

Simbolul de credință niceo-constantinopolitan²

Simbolul nicean (NG ³)	Simbolul nicean (NL) <i>Versiunea latină liturgică</i> ⁴	Simbolul niceo-constantinopolitan ⁵ (NCG)	Simbolul niceo-constantinopolitan <i>Versiunea latină liturgică</i> (NCL)
1. Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, πατέρα παντοκράτορα, πάντων ὁρατῶν καὶ ἀοράτων ποιητήν,	1. Credimus in unum Deum, Patrem Omnipotentem, omnium visibilium et invisibilium factorem.	1. Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, πατέρα παντοκράτορα, ποιητήν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων·	1. <i>Credo</i> [Credimus] in unum Deum, Patrem omnipotentem, factorem caeli et terrae, visibilium omnium et invisibilium
2. Καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ	2. Et in unum Dominum nostrum Iesum Christum	2. Καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα πρὸ	2. Et in unum Dominum Iesum Christum, Filium Dei unigenitum, et ex Patre natum ante omnia saecula,

limba română nu are capacitatea deplină de a da expresie ideilor metafizice (în fond limba română cultă are doar câteva sute de ani de evoluție).

² Versiunile grecești ale celor două credouri și cea latină (din *Missale Romanum*) a crezului niceo-constantinopolitan sînt preluate din ediția lui H. Denzinger, *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Barcelona and Freiburg 1965, p. 52-53 și respectiv 66-67.

³ Aceste sigle vor fi utilizate în continuare în text.

⁴ Versiunea de față este cea furnizată de Sf. Hilarius de Pictavium (CSEL 65, 150). Precum se poate constata, există unele diferențe (în special adăugiri explicative) față de versiunea greacă. Diferențele au fost evidențiate prin utilizarea aldinelor.

⁵ Diferențele NCG față de NG au fost evidențiate prin utilizarea aldinelor.

<p>τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, ΤΟΥΤΕΣΤΙΝ ἘΚ Τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τά τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ.</p>	<p>Filium Dei, natum ex Patre unigenitum, hoc est de substantia Patris, Deum ex Deo, lumen ex lumine, Deum verum de Deo vero, natum non factum, unius substantiae cum Patre (<i>quod graece dicunt homousion</i>), per quem omnia facta sunt, quae in caelo et in terra.</p>	<p>πάντων τῶν αἰώνων, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο</p>	<p><i>Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, genitum, non factum, consubstantialem Patri; per quem omnia facta sunt.</i></p>
---	--	--	---

Traduceri românești⁶

Simbolul nicean	Simbolul nicean <i>Versiunea latină</i>	Simbolul niceo-constantinopolitan	Simbolul niceo-constantinopolitan <i>Versiunea latină</i>
1. Credem într-singur Dumnezeu, Tatăl Atotputernicul, al tuturor celor văzute și nevăzute Creator.	1. Credem într-un singur Dumnezeu, ⁷ Tatăl Atotputernicul, Creatorul tuturor celor văzute și nevăzute.	1. Credem într-un singur Dumnezeu, Tatăl Atotputernicul, Creatorul <i>cerului și al pământului</i> ⁸ , de asemenea al văzutelor tuturor și al nevăzutelor. 2. Și într-un singur	1. Credem într-un singur Dumnezeu, Tatăl Atotputernicul, creatorul cerului și al pământului, al văzutelor tuturor și al celor nevăzute. 2. Și într-un singur

⁶ Aceste versiuni sînt strict literale, „de lucru”, foarte literale, nu versiuni normative sau propuneri pentru o nouă versiune a *Crezului*. Pentru a marca mai limpede diferențele dintre versiuni, în traducerea românească am urmat și topica limbii grecești, deși, personal, nu sîntem de acord cu o astfel de transpunere.

⁷ În ediția lui Hefele această virgulă lipsește, astfel că citim: *Credem într-un singur Dumnezeu Tatăl Atotputernicul, al tuturor...*

⁸ Adăugirile NCG față de NG au fost evidențiate prin italice. Omisiunile sînt ușor de remarcat. Fiecare diferență este discutată mai jos.

<p>2. Și într-un singur Domn <i>al nostru</i> Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, născut din Tatăl [și] unicul, adică din ființa Tatălui, Dumnezeu din Dumnezeu, lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, născut, nu creat, de o ființă cu Tatăl, prin care toate au fost făcute, cele din cer și cele de pe pământ.</p>	<p>2. Și într-un singur Domn <i>al nostru</i> Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, unicul născut din Tatăl, <i>adică din substanța Tatălui,</i> Dumnezeu din Dumnezeu, lumină din lumină, născut, nu creat, de o unică substanță cu Tatăl (<i>ceea ce în grecește o numesc consubstanțial</i>), prin care toate au fost create, cele din cer și de pe pământ.</p>	<p>Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu Cel unic, din Tatăl născut <i>mai înainte de toți vecii,</i> lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, prin care toate s-au făcut.</p>	<p>Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, unicul născut și născut din Tatăl mai înainte de toți vecii, <i>Dumnezeu din Dumnezeu</i>⁹, lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, născut, nu făcut, consubstanțial cu Tatăl; prin care toate au fost făcute.</p>
---	--	--	---

Note critice, comentarii și observații:

Articolul 1

ΠΙΣΤΕΥΟΜΕΝ¹⁰

În limba greacă distincția între credința religioasă în divinitate și credința comună (opinia, părerea) era foarte clar conturată. Astfel, credința în Dumnezeu era exprimată prin ΠΙΣΤΕΥΩ – ‘a se încrede în, a-și pune toată credința în, a se sprijini integral pe, a avea deplină încredere în, a crede în’ și ΠΙΣΤΙΣ – ‘credință religioasă, încredere, asigurare, credit, convingere statornică, argument, suveranitate’. Opinia, părerea, punctul de vedere erau exprimate prin binomul δοκέω/ δόξα - ‘a socoti, a fi de părere’/ ‘părere, opinie’. Latina, de asemenea, dispunea de un dublet corespunzător: *credere/fides* pentru credința religioasă și *puto/opinio, sententia* pentru părerea comună.

Din nefericire, limba română nu dispune de asemenea termeni specializați, verbul *a crede* și derivatul său *credință* acoperind ambele arii semantice menționate. Se poate spune: *cred în Iisus Hristos*, dar și *cred că a început ploaia*.

⁹ Traducerea latină nu omite acest adagiu specific *Credeului* nicean.

¹⁰ Sintagmele și termenii citați ca subtitluri sînt din NG.

De aici, probabil și caracterul arbitrar și subiectiv atribuit credinței religioase, în vreme ce, în realitate, pentru cel credincios credința este un dat obiectiv, o experiență reală și concretă, o trăire vie a acelui *mysterium tremendum*. Definiția Sf. Apostol Pavel din *Evr.* 11, 1 este foarte concludentă în acest sens: πίστις ἔλπιζομένων ὑπόστασις¹¹, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων – „credința este ipostasul/ființa lucrurilor pe care le nădăjduim, argumentul/dovada celor care nu se văd”. Considerăm că Sfântul Apostol Pavel nu a intenționat aici să explice credința ca reprezentând *încrederea deplină în Dumnezeu*¹², deoarece astfel s-ar fi formulat o definiție circulară, încălcându-se principiul logic ce nu ne permite să definim un lucru prin el însuși.

Traducerile românești și cele în alte limbi moderne pierd tocmai acest aspect al realității ontologice a credinței, care nu este o simplă trăire psihică, o convingere personală și subiectivă, ci un dat concret și obiectiv. Astfel, credința nu este doar o împărțășire din realitățile necreate, ci și o actualizare și o prezentificare în viața umană concretă a acestor realități mai presus de fire. Credința este comuniunea cu Dumnezeu, este un dar divin.

Un scurt excurs prin tradiția biblică românească va fi instructiv în acest sens. Traducătorii de la 1688 intuiseră mai just acest sens, echivalând astfel: *credința iaste ființa celor nădăjduite, lucrurilor celor ce nu se văd dovediri*. Versiunile vechi sesizaseră dimensiunea ființială a definiției: *est autem fides sperandarum substantia rerum argumentum non apparentium* (Vulgata). Ὑπόστασις este tradus de Fer. Ieronim cu *substantia*. La fel procedează și alte versiuni moderne: *Now faith is the substance of things hoped for, the evidence of things not seen* (King James Version), *ființarea celor nădăjduite, dovada lucrurilor celor nevăzute* (Versiunea Noului Testament diortosit de ÎPS Bartolomeu Anania). Alte versiuni optează pentru „încredere”, ceea ce nu este acceptabil din punct de vedere logic, deoarece definiția ar deveni circulară¹³: *credința este o încredere... : iar credința-i adevărului celora ce nădăjduim și arătătoare celora ce nu se văd* (Noul Testament de la Bălgrad, 1648), *earu credința este adevărulu celoru sperate, învederarea lucrurilor celoru nevăzute* (Versiunea Societății Biblice Britanice din 1874), *iar credința este încredere temeinică despre cele ce sînt nădăjduite, dovadă dobîndită*

¹¹ Este un derivat substantival al verbului ὑφίστημι- „a așeza dedesubt, a da ființă, a cauza existența, a înlocui, a concepe, a așeza ca model, a făgădui, a se supune, a subzista, e exista, a se încrede în”; ὑπόστασις este un termen polisemantic: „ceea ce stă sub, suport, rezistență, sediment, durată, fundație, structură, subiect, temă, plan, scop, statornicie, curaj, substanță, existență actuală, realitate, natură reală, proprietate, posesiune”. Exegeții nu sînt unanimi în a considera că la *Evr.* 11,1 ὑπόστασις are sensul de „încredere, încredințare, asigurare”. O parte semnificativă consideră că sensul avut în vedere de apostol este cel de „substanță, ființă.”

¹² Fără îndoială, în conceptul de credință este conținut și aspectul *încredințării* depline și statornice a întregii noastre existențe lui Dumnezeu, o perfectă și neabătută încredere în pronia divină, indiferent de turnurile ei paradoxale, acea „lăsare în voia lui Dumnezeu” recomandată mereu de sfinții creștini și experimentată dramatic de Iov.

¹³ Totuși, în logica epistolei și în contextul credinței, definiția este plauzibilă. De altfel trimite către sensul original al termenului: ‘încredere, credit’.

despre lucrurile ce nu sînt vezute (Noul Testament al lui Nitzulescu, 1897), și credința este o încredere neclintită în lucrurile nădăjduite, o puternică încredințare despre lucrurile cari nu se văd (Versiunea Cornilescu corectată), credința este adevărarea celor nădăjduite, dovada lucrurilor celor nevăzute (Versiunea Inochentie Micu, Biblia sinodală din 1914 și Versiunea Radu-Galaction), iar credința este încredințarea celor nădăjduite, dovedirea lucrurilor celor nevăzute (Versiunile biblice sinodale ortodoxe mai noi).

Verbul este așezat la plural (*Credem*), spre deosebire de versiunea actuală liturgică, fiindcă *Simbolul* este expresia credinței comune a sinodalilor, ca reprezentanți autorizați ai Bisericii universale.

εἰς ἕνα Θεόν

Această sintagmă a fost transpusă în românește prin: *întru unul Dumnezeu*¹⁴. Din nefericire, traducerea nu este satisfăcătoare. În grecește numeralul εἷς aflat la genitiv singular este nearticulat. Nu avem dreptul să articulăm ceea ce în greacă este nearticulat, deși, se întîlnesc situații cînd articolul hotărît este omis. În plus, regulile gramaticale ale limbii române nu permit articularea cu *-l* enclitic a numeralului ordinal *unu* decît în expresii ca *eu unul, tot unul și unul, de unul singur*. Pentru a ne fi permis să traducem *întru unul Dumnezeu* textul crezului ar fi trebuit să fie astfel: εἰς τὸν ἕνα Θεόν.

Pe de altă parte, potrivit normelor actuale ale limbii române, *unul* este ambiguu, putînd reprezenta fie un numeral cardinal, fie un pronume nehotărît, ceea ce constituie o traducere inacceptabilă a numeralului cardinal grecesc εἷς μίᾱ ἕν – ‘unu, una’. Ținînd cont și de faptul că, în rostirea liturgică actuală începutul *Credeului* este recitat mai întotdeauna *Cred într-unul Dumnezeu*, sensul intenționat de sinodalii niceeni se pierde. Dosoftei, în *Dumnezăiasca Liturghie* transpune astfel primul verset, variantă care se va impune ulterior în majoritatea liturghierelor românești. Coresi, însă, tradusese mai aproape de sensul original: *Crez întru Dumnezeu*, respectînd nuanța nehotărît-neutră a originalului grecesc.

Prima idee a acestui articol este proclamarea solemnă a unității divine și a monoteismului într-un veac IV încă marcat profund de politeism și idolatrie. Mai corectă ar fi traducerea prin: *în un Dumnezeu, într-un unic Dumnezeu, sau într-un singur Dumnezeu*, precum procedează versiunile occidentale: *in unum Deum* (versiunea latină), *in un solo Dio* (italiană), *en un seul Dieu* (franceză), *en un solo Dios* (spaniolă), *in one God* (engleză), *an den einen Gott* (germană)

Versiunile romano-catolică și cea greco-catolică mențin aceeași exprimare ambiguă: *într-unul Dumnezeu*.

πατέρα παντοκράτορα

În românește, expresia a fost tradusă prin *Tatăl Atotțiitorul*. Însă, în limba veche *țiitură* însemna ‘stăpînire, domnie, putere, tărie’. Așadar *Atotțiitor* are sensul de

¹⁴ Așa traduce Antim Ivireanu în *Liturghierul* său de la Tîrgoviște.

‘Atotputernic, Atotstăpînitor’. Și alte traduceri ale *Crezului* optează pentru această echivalare: *Tatăl atotputernicul* (versiunea romano-catolică românească)¹⁵, *Patrem omnipotentem* (latină), *le Père tout-puissant* (franceză), *the Father Almighty* (engleză), *den Vater, den Allmächtigen* (germană), *Padre todopoderoso* (spaniolă), *padre onnipotente* (italiană) etc. Concepția despre paternitatea¹⁶ divină este una dintre trăsăturile specifice doctrinei creștine.

Ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς

În NCG acest calificativ al lui Dumnezeu este așezat emfatic în fața determinațiilor săi: ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων¹⁷ care sînt explicați printr-un alt binom: οὐρανοῦ καὶ γῆς care constituie un adaos al Sinodului al II-lea ecumenic, referința fiind la Facere I, 1: „La început Dumnezeu a creat cerul săi pămîntul.” Dumnezeu este astfel singurul și unicul creator *ex nihilo* al celor sensibile și inteligibile, creștinismul autentic delimitîndu-se, atît de gîndirea greacă ce susținea eternitatea și caracterul increat al universului, cît și de diversele concepții gnostice care considerau creația drept opera unui demiurg inferior. Pentru aceștia, Dumnezeu nu putea fi creatorul lumii materiale, materia fiind considerată ca rea în sine. A traduce astăzi pe ποιητής prin *Făcător*¹⁸ este un procedeu puțin riscant, deoarece sensul curent al acestuia este cel de „persoană care realizează sau îndeplinește ceva”, bine sau rău (*răufăcător*, sau *binefăcător*). Versiunea greco-catolică a Credeului îl menține, însă cea romano-catolică îl înlocuiește cu mai justul: *Creator*.

ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων

Spre deosebire de NG în NCG se observă prezența particulei enclitice copulative, mai exact adjunctive¹⁹ τε, al cărei echivalent latin este *-que* enclitic²⁰. Conjunția καί introduce un aspect nou, o adăugire externă, particula τε marchează o legătură internă și strînsă cu cele afirmate anterior; καί exprimă generalul, iar τε particularul. Astfel τε se poate traduce prin: ‘și la fel, și de asemenea, de asemenea’. Prin urmare, *cele văzute și cele nevăzute* constituie o dezvoltare explicativă și rezumativă a expresiei *Creatorul cerului și al pămîntului*: cele două trepte ontologice ale creației, cea sensibilă și cea inteligibilă. Traducerea latină a pierdut această nuanță specifică elinei, traducînd τε prin *et*, nu prin *-que*.

¹⁵ Cea greco-catolică se delimitează de ambele tradiții, fiind mai apropiată însă de cea ortodoxă: *Tatăl atotstăpînitorul*.

¹⁶ Sf. Vasile cel Mare este creatorul acestui neologism – πατρότης – *paternitate*, atestat în *Împotriva lui Eunomie* II, 12.

¹⁷ A căror topică este mai poetică, în spiritul limbii grecești: *al văzutei tuturor și al nevăzutei*.

¹⁸ Latini i-au tradus prin *Factor*, însă versiunile moderne occidentale preferă „Creator”: *créateur* (franceză), *the Father Almighty* (engleză), *den Vater, den Allmächtigen* (germană), *Padre todopoderoso* (spaniolă), *creatore* (italiană); dar versiunea engleză: *Maker*.

¹⁹ Care exprimă un raport de coordonare în cadrul unei subordonate.

²⁰ De altfel raportul dintre τε și καί este echivalent celui dintre *-que* și *et*.

Articolul 2

Καὶ εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ

Pentru ἓνα κύριον vezi mai sus discuțiile privind ἓνα Θεόν.

γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸν μονογενῆ

NCG prezintă o topică diferită: μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα, probabil pentru a nu crea confuzii, așezînd adjectivul μονογενῆς alături de determinantul său τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, în vreme ce în NG ne aflăm în fața unei dislocări sintactice, a unui autentic hiperbat. Adjectivul μονογενής a fost transpus în românește prin *Unul Născut*. Din nefericire sintagma este excesiv de literală și, potrivit unui număr semnificativ de filologi și teologi, nu surprinde fidel sensul original. Adjectivul are înțelesul de ‘aparținînd celui ce este unic, unic, singur, exclusiv, aparținînd celui care este unicul reprezentant al clasei sale’. Așadar, o traducere corectă ar fi ‘unic, singur’. Versiunile romano-catolică și greco-catolică²¹ păstrează termenul *unul născut*, în timp ce altele se apropie de varianta discutată mai sus: *le Fils unique de Dieu* (franceză), *the only-begotten* (engleză), *Hijo único de Dios* (spaniolă), *eingeborenen Sohn* (germană).

Cu acest sens este folosit în literatura greacă (cf. Hesiod *Theogonia* 426, Platon, *Critias*, 113d). Μονογενής este prezent și în Septuaginta cu același înțeles: καὶ αὕτη μονογενής αὐτῷ ἀγαπητή καὶ οὐκ ἔστιν αὐτῷ πλὴν αὐτῆς υἱὸς ἢ θυγάτηρ – „și ea era unica sa [fiică] iubită și nu mai avea un alt fiu sau fiică în afară de ea.” (*Jud.* 11, 34)

În Noul Testament sensul acestui adjectiv este fie de „Hristos ca fiind unic persoană divino-umană, ca Fiu al lui Dumnezeu și depășind orice alte ființe umane apoteozate”, fie de „singurul Dumnezeu născut, singurul Fiu al lui Dumnezeu, lipsit de frați” (cf. *I In.* 4, 9). În latina creștină a fost echivalat cu *unicus* și *unigenitus*²², cunoscut fiind faptul că primii traducători ai *Bibliei* în limba latină au respectat cu o scrupulozitate rară textul original, mergînd spre o fidelitate servilă originalului²³, spre a nu altera în niciun chip puritatea mesajului soteriologic²⁴. Efectul a fost o infuzie masivă de elemente grecești și indirect ebraice în latină, dar, totodată și de elemente ale latinei vulgare, fiindcă aceste versiuni au fost realizate într-o latină aproape identică latinei vorbite de către oameni puțin cultivați, dar bilingvi, asemeni majorității primilor creștini latini. Acești primi traducători au neglijat rigorile stilistice și concepția traducerii libere, literare, dominantă încă de la Cicero, optînd pentru un literalism scrupulos²⁵, centrîndu-și atenția asupra conținutului, nu a formei, fapt ce va atrage scandalizarea literaților păgîni care le

²¹ La fel de conservatoare este și varianta italiană: *unigenito Figlio*.

²² Exista și în latina clasică un asemenea termen, *unigena* – „unic născut, unic, singur” (Cicero).

²³ Einar Löfstedt, *Late latin*, Oslo, H.Aschehoug & Co., 1959, p. 89.

²⁴ Fericitul Ieronim, mai tîrziu, va crede că în *Biblie* „*et verborum ordo mysterium est*” (*Ep.* LVII, 5).

²⁵ Christine Mohrmann, *Problèmes stylistiques dans la littérature latine chrétienne*, în *Études sur le latin des chrétiens*, t. 3, Roma, Edizioni di Storia e letteratura, 1964, p. 148.

vor citi, pentru ei *Scripturile* fiind niște cărți exotice și barbare, un amalgam straniu de vulgarisme, grecisme, ebraisme vorbind despre fapte îndoielnice.

Această caracteristică a latinei vorbite și scrise de către creștini explică și lexicul traducerilor latine ale Crezului, traduceri care sînt foarte fidele, dar, uneori, din necesități liturgice, își iau libertatea de a modifica textul. De pildă NL în articolul 2 adaugă pronumele posesiv *nostrum* după *Et in unum Dominum* și mai jos inserează în text o notă explicativă după „unius substantiae cum Patre” (*quod graece dicunt homousion*). NCL adaugă un *et* înainte de *ex Patre natum* și, remarcabil, are o adăugire semnificativă: *Deum de Deo* inserat între *ante omnia saecula* și *lumen de lumine*. Precizarea este absentă în NCG, fără îndoială este preluată din NG.

πρὸ πάντων τῶν αἰώνων

Este o adăugire a sinodalilor din 381 pentru a sublinia coeternitatea Fiului cu Tatăl și a combate opinia eretică a lui Marcel din Ancyra și Fotinus de Sirmium care considerau că Fiul își are existența numai după nașterea din Fecioara Maria.

Această explicație inserată de Părinții Sinodului al II-le ecumenic imediat după participiul γεννηθέντα mai urmărea să delimiteze clar doctrina ortodoxă de afirmația predilectă a arienilor, cea care le și rezuma tezele eretice: *a fost un timp cînd Fiul nu era*. Prin urmare, teologii sinodului au introdus precizarea de față în NCG pentru a sublinia că nașterea Fiului are loc din veșnicie, mai presus de orice determinare temporală și spațială (αἰών are atît sensul de interval temporal nedeterminat, cît și pe cel de interval spațial). Astfel, Eusebiu de Cezareea îl va numi pe Fiul ἀπείρων și ἀνάρχων iar expresia πρὸ πάντων τῶν αἰώνων o întîlnim în Sinodul de la Antiohia din 341 cu referire la coeternitatea Fiului cu Tatăl.

τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός

Ceea ce înseamnă din ființa Tatălui. Am optat pentru traducerea termenului οὐσία prin ființă, nu doar pentru că, etimologic, provin de la același radical *a fi*, ci și pentru că, în vocabularul teologic ortodox românesc este consacrată deja această echivalare. Cu toate acestea, lexicul teologic trebuie să țină seama de limba română vorbită într-o anumită epocă, deseori, teologii putînd avea surpriza să constate că diverși termeni fundamentali ai teologiei și-au schimbat în mod dramatic sensul, fapt ce poate duce la serioase confuzii și neînțelegeri. Dacă vechii tîlmăcitori ai cărților de cult vorbeau despre „neajungerea și strîmtimea limbii” române pentru a exprima profundele și nuanțatele concepte și idei filosofice și teologice ale religiei creștine, specialiștii în lingvistică și filozofie consideră că nici limba română actuală nu are încă deplina capacitate de a da o expresie justă ideilor metafizice²⁶.

²⁶ Să amintim doar în treacăt pe *treime* (a treia parte din, termen cu totul impropriu pentru a desemna Triada sau Trinitatea Persoanelor divine < τριάς, τριάδος; *trinitas, trinitatis*), *întrupare* (corect ar fi *innomenire* sau mai exact, *încarnare*, potrivit termenului grecesc neotestamentar σάρξ ἐγένετο – *caro factum est*) ș.a.

Termenii principali ai lexicului teologic au fost creați prin derivare și compunere, prin calchiere gramaticală sau lexicală, prin conversiune ori prin împrumut direct, într-o epocă de început al dezvoltării limbii române. Astfel, în vocabularul limbii române actuale *fînță* și-a pierdut aproape total înțelesul de „substanță, natură, esență”, avînd sensul de „existență în general”, dar mai ales pe cel de „animal, viețuitoare, om, persoană.” A devenit un termen ambiguu care va trebui reanalizat și reevaluat. La fel un alt echivalent al lui οὐσία care și-a specializat sensul în altă direcție decît cea etimologică este *fire*. Acesta desemnează preponderent „lumea înconjurătoare, natura materială, felul de a fi al omului, caracterul, judecata sănătoasă, cugetul.” Au mai rămas termenii *esență*, *natură* și *substanță* ca mai potriviți. Însă, conform principiului lingvistic binecunoscut, *uzul dictează norma*²⁷, în cadrul lexicului teologic se vor putea produce rearanjări, însă, cu obișnuita decalare datorată caracterului său mai conservator²⁸.

Atitudinea teologului este una smerită și numai în situații de criză profundă este îndrituit să creeze noi termeni: „De aceea, cel care are în fața ochilor Tribunalul lui Hristos și știe cîta primejdie este să înlături sau să adaugi ceva celor transmise de către Duhul²⁹, nu trebuie să năzuiască a-și acorda singur cinstea de a crea noi [termeni], ci să-i primească în tăcere pe cei proclamați de către sfinți^{30,31}”.

ΘΕὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ

Această enumerare de genitive partitive are menirea de a sublinia, în mod metaforic, unitatea de substanță dintre Cele două Persoane Treimice. Sintagma Θεὸν ἐκ Θεοῦ a fost eliminată³² la Sinodul al II-lea ecumenic, probabil pentru că era considerată redundantă, dat fiind că imediat va urma precizarea Θεὸν

²⁷ Nu se poate omite faptul că adresații traducerilor liturgice sînt vorbitorii actuali ai limbii române contemporane și astfel, tălmăcirea trebuie să se facă într-o limbă română contemporană, literară, chiar dacă, inevitabil, puțin defazată, ținînd cont de caracterul conservator al limbajului bisericesc.

²⁸ Dezavuiam puternicele tendințe arhaizante și literaliste în mod programatic din cadrul teologiei românești actuale, care nu țin cont de faptul că limba evoluează ca un organism viu, că termenii au o viață proprie; astfel, majoritatea termenilor vocabularului teologiei românești au fost creați într-o epocă mai veche a limbii și, uneori, noile sensuri ale acestor cuvinte prevalează asupra înțelesului lor teologic, creîndu-se confuzii (s-au discutat termeni ca *fînță*, *chip*, *asemănare*, ș.a.); Noile traduceri pot contribui la semnalarea unor probleme semantice, dar, numai Biserica în ansamblul ei, în timp, însoțită de Duhul Sfînt și ținînd cont de evoluția limbii române, poate schimba anumiți termeni teologici, sau introduce alții noi (exemplificăm prin termeni teologici din latina creștinilor care au căzut în desuetudine, fiind înlocuiți de alții nu întotdeauna mai potriviți – de pildă *λόγος* a fost tradus prin *sermo* – ‘cuvîntare, vorbire’, acesta a fost surclasat ulterior de *verbum*; *μετανοία* e tradus inițial prin *respicientia* – ‘revenire în sine’, mai apoi înlocuit de *paenitentia* – ‘regret, părere de rău’).

²⁹ Ap 22,18-19.

³⁰ Numai cel ce are experiența realităților necreate, aflîndu-se în comuniune cu Biserica și fiind îndrituit de Aceasta poate crea noi termeni teologici. Aceste inovații pot avea loc numai dacă sînt absolut necesare Bisericii, de cele mai multe ori pentru a defini cu claritate dreapta credință împotriva ereziilor. Într-un cuvînt, de regulă sfinții este cel mai îndreptățit să introducă noi termeni în vocabularul teologic.

³¹ Sf. Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* II, 8.

³² Ea este menținută, totuși, în versiunea latină a *Credeului niceo-constantinopolitan*.

ὀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ὀληθινῶ. Se poate constata că Părinții au urmărit și respectat cu tenacitate o „estetică a conciziei” și a simplității (ἁπλότης, *simplicitas*). Aceasta a fost teoretizată și recomandată de unii reprezentanți ai literaturii grecești sau latine, dar niciodată cu atîta vigoare și consecvență precum au făcut-o autorii creștini. Ea intervine și ca o reacția naturală la rafinamentul și excesele idealurilor estetice ale antichității târzii.

Adevărul se exprimă cu simplitate: „liber și puternic, adevărul iubește concizia. Minciuna însă va avea nevoie de un discurs lung”³³. De aceea „creștinului nu-i este necesar un discurs întins,...fiindcă adevărul se găsește mereu în concizie”³⁴. Adevărul își este sieși podoabă și frumusețe, neavînd nevoie de una exterioară. De altfel, Sf. Grigorie cel Mare va afirma că nu li se cuvine cereștilor cuvinte să fie închistate în strîmtele reguli ale lui Donatus: „indignum vehementer existimo ut verba caelestis oraculi restringam sub regulis Donati”³⁵.

Grija permanentă a părinților sinodali era una pastoral-misionară, cea de a se asigura că nu se pierde înțietatea conținutului față de formă și că adevărul dogmei va putea fi înțeles de toți, indiferent de nivelul cultural. În plus, exprimarea obscură, fastuoasă și greu inteligibilă reprezenta o tactică a ereticilor, menită a le spori prestigiul doctrinei și a conferi elucubrațiilor acestora o aureolă de mister și de profunzime. Teologii sinodului de la Constantinopol din 381 nu fac altceva decît să se înscrie în linia tradiției conciziei biblice³⁶ și patristice anterioare³⁷, dar și în cea a unui curent estetic originar din filosofie și difuzat în școlile romane, care se va perpetua pînă la sfîrșitul antichității creștine care promova aceeași estetică a conciziei³⁸. Deseori, precum afirma Seneca, absența aparentă a artei literare nu este decît efectul unei arte superioare.

γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα

³³ „Sed expedita virtus veritatis paucis amat. Multa mendacio erunt necessaria” (Tertulian, *Adversus Marcionem* 2, 28, 3)

³⁴ „Christiano autem paucis ...opus est. Nam et certa semper in paucis” (Tertulian, *De anima* II, 7).

³⁵ *Moralia in Job, Praefatio*, 5.

³⁶ „Și eu, fraților, cînd am venit la voi și v-am vestit taina lui Dumnezeu, n-am venit ca iscusit cuvîntător sau ca înțelept. Căci am judecat să nu știu între voi altceva, decît pe Iisus Hristos, și pe Acesta răstignit. Și eu întru slăbiciune și cu frică și cu cutremur mare am fost la voi. Iar cuvîntul meu și propovăduirea mea nu stăteau în cuvinte de înduplecare a înțelepciunii omenești, ci în adevierirea Duhului și a puterii. Pentru ca credința voastră să nu fie în înțelepciunea oamenilor, ci în puterea lui Dumnezeu.” (*I Corinteni* 1:1-5).

³⁷ O limbă frumoasă și o frază bine întocmită fac plăcere și aduc laudă, spre slavă deșartă oamenilor netrebnici, care au mîntea coruptă. Dar omul care iubește adevărul nu se uită la cuvintele înflorate, ci cercetează temeiul cuvîntului, care și cum este” (Teofil de Antiohia, *Ad Autolicum* I, 1) în *Apologeți de limbă greacă*, traducere de Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof. Olimp Căciulă, Pr. Prof. D. Fecioru, București, Editura Institutului biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1980, p. 282. Cf. și Tatianus, *Oratio ad Graecos* XXVI, 29.

³⁸ Seneca, citîndu-l pe Euripide (*Fenicienele* 469): „Dar după cum spune și acel [poet] tragic, adevărul se exprimă simplu” (*Epistulae ad Lucilium* 49,12).

Afirmația răspicată de mai sus avea rolul de a combate una dintre tezele principale ale arianismului: Fiul lui Dumnezeu este primă creatură a Tatălui, adus la existență înainte de crearea universului. Astfel verbul γεννώω – ‘a naște’ va deveni termenul cheie în cadrul polemicii antiariene, în special în scrierile Sfântului Atanasie cel Mare. *Credeul* nicean va recurge la analogia nașterii fiului din tată pentru a afirma consubstanțialitatea Fiului lui Dumnezeu cu Tatăl, deși comparația este insuficientă și precară, deoarece nașterea Fiului se petrece în afara timpului.

ὁμοούσιον τῷ πατρὶ

Termenul ὁμοούσιος³⁹ era sinonim⁴⁰ cu ὑπόστασις în vremea lui Origen și a Sf. Athanasie. Această sinonimie este considerată a dura pînă la sinodul din 362 de la Antiohia⁴¹.

Originea sa nu este afît filosofică pe cît gnostică, unde era aplicat la nașterea eonilor. Origen chiar îl respinsese ca eretic⁴², deși încercase, fără sorți de izbîndă, să impună o distincție între el și ὑπόστασις. Se impune treptat în teologie prin Sf. Dionisie de Alexandria, însă un sinod din 265 ținut la Antiohia îl condamnă ca ambiguu și îl suspectează de tendințe modaliste.⁴³ Perioada sa de glorie va începe odată cu sinodul de la Niceea și cu opera teologică a Sfântului Athanasie. Trinitar la origine, termenul va fi aplicat din 451, odată cu Calcedonul și în hristologie⁴⁴. Va fi atribuit în special relației dintre Primele Două Persoane Treimice de către Sfintul Vasile, acesta ezitînd să-l aplice și Sfintului Duh, din pricina statutului său

³⁹ Este un adjectiv format dintr-un alt adjectiv ὁμός – „de același fel, identic” și substantivul οὐσία – „ceea ce își constituie propria substanță, proprietate imuabilă, ființă stabilă, realitate neschimbabilă, adevărata natură, realitate primară, substrat, substanță, esență, fire” (οὐσία la rîndul său este derivat din participiul prezent feminin al verbului a fi - εἶναι)

⁴⁰ Faptul este explicabil prin sensul de „substrat” al lui ὑπόστασις, sens care îl asimila cu οὐσία.

⁴¹ Lucian Turcescu, *Prosopon and hypostasis in Basil of Caesarea's „Against Eunomius” and the epistles*, în „Vigiliae Christianae” 51, (1997), p. 384.

⁴² Chiar dacă este nebiblic, termenul nu implică în nici un caz autonomizarea teologiei patristice în raport cu cea biblică, precum tendențios s-a afirmat. Cf. Georgios Martzelos, *Sfinții Părinți și problematica teologică*, traducere Cristian-Emil Chivu, București, Editura Bizantină, 2000, p. 27. Sensul inițial al termenului era unul materialist. Un obiect obținut din aceeași materie din care era constituit un altul era ομοούσιο” cu acesta din urmă.

⁴³ Modalismul a fost o erezie antitrinitară care apare în Asia Mică și se dezvoltă la Roma, unde este propagată de Praxeas, către 190 p.Chr., de Noetus și apoi de Sabelie (câtre 200p.Chr.), de unde și numele de „sabelianism”. Potrivit acestei concepții, Dumnezeu este o singură persoană și S-a revelat succesiv în trei forme sau modalități diferite (de aici și denumirea de *modalism*): forma Tatălui, Care a creat lumea și a dat Legea Veche; forma Fiului, Care a salvat lumea și forma Duhului. În acest fel, persoanele divine nu sînt distincte în mod real, ci sînt doar ipostaze, manifestări, numiri ale unei singure persoane divine, între Tatăl, Fiul și Duhul neexistînd nici o deosebire. Astfel, Tatăl s-ar fi întrupat ca Hristos și ar fi pățimit (de aici și o altă denumire a ereziei, de *patripasianism*). Monarhienii au urmași și în vremurile moderne pe socinieni și antitrinitari sau unitarieni. (cf. *Dicționar de teologie ortodoxă*, Pr. Prof. Dr. Ion Bria, București, Editura Institutului biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994).

⁴⁴ Pr. Prof. Boris Bobrinskoy, *Taina Preasfintei Treimi*, traducere de Măriuca și Adrian Alexandrescu, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2005, p. 259-260.

controversat. Sfântul Duh va fi numit ὁμότιμος „de aceeași cinstire” cu Tatăl și cu Fiul.

Termenul *deoființă* (ὁμοούσιος), deși adoptat de Sinodul de la Niceea din 325 și aprig contestat de arieni, a avut mari dificultăți în a fi unanim acceptat de mediile teologice ortodoxe. Chiar Sf. Vasile cel Mare afirmă răspicat că nu va accepta acest termen controversat decât după deplina și clara precizare a conținutului său. De altfel marele capadocian pare să prefere lui ὁμοούσιος termenul de *întru totul neschimbat și pe deplin asemănător* (ἀπαράλλακτως ὁμοίου), deoarece fără această precizare vocabula putea fi interpretată în sens subordinaționist. Până în 370 Sfântul Vasile se va arăta reticent față de acest termen, dar, după hirotonia sa ca episcop al Cezareii va deveni un neabătut apologet al acestuia⁴⁵.

Sinodali niceeni au „purificat” acest termen de conotațiile materialiste (inițial termenul desemna două obiecte alcătuite din aceeași materie) și gnostice (identitatea de esență dintre *pleroma* divină și scînteile din acestea care sînt prezente în oamenii *pneumatici*) demonstrînd că autentica lui înțelegere trebuie să se petreacă în cadrul dogmei trinitare, unde nu există două esențe, două substanțe identice, a Tatălui și a Fiului, ci este vorba de împărtășirea concomitentă a Tatălui și a Fiului de aceeași unică ființă divină.

Versiunile românești (ale celor trei principale confesiuni creștine) traduc, potrivit tradiției, pe ὁμοούσιος prin *de o ființă*, care apare uneori scris *deoființă*. Alte echivalări sînt: clasicul latin *consubstantialis*⁴⁶, o formă sintetică, dar alte limbi recurg la sintagme analitice: *della stessa sostnaza* (italiană), *eines Wesens* (germană), *de la misma naturaleza* (spaniolă), *being of one substance* (engleză), *de même nature* (franceză).

În ceea ce privește echivalarea latină a termenului ὁμοούσιος se poate constata că aceasta este problematică. Calchiera termenului grecesc este imperfectă în neologismul *consubstantialis*. Adjectivul ὁμός este transpus prin prepoziția *cum*, al cărei înțeles este în principal sociativ – „împreună cu, alături, cu, în”, diferit de sensul adjectivului grecesc – „unul și același, comun”. Teologii latini contemporani sinodului nicean, conștienți de sărăcia și insuficiența limbii latine⁴⁷ de a da expresie profundelor idei metafizice ale creștinismului, au tradus complexul termen grecesc printr-o parafrază: *unius substantiae cum Patre* adăugînd în text și o glosă *quod graece dicunt homousion*. Teologii latini de după sinodul niceo-constantinopolitan vor adopta și consacra termenul *consubstantialis*.

δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ

⁴⁵ Anthony Meredith, *Capadocienii*, traducere de Constantin Jinga, București, Sofia, 2008, p. 203

⁴⁶ Cf. portughezul *consubstancial*.

⁴⁷ Ca și înaintașii lor păgîni. Astfel, este suficient să amintim remarcă lui Lucretius despre „patrii sermonis egestas” – „sărăcia limbii materne” (*De rerum natura* I, 832), sau cele ale lui Seneca (Seneca, *Epistulae* XLVIII, 1) și Quintilianus („paupertate sermonis laboramus” - *Institutio oratoria* VIII, 33).

Δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο este o sintagmă neotestamentară (cf. *In.* 1, 3) Dacă am echivalat verbul ποιέω prin „a crea”, încercînd menținerea unei minime consecvențe semantice, atunci traducem γίνομαι prin „a face”. De altfel, în limba greacă exista o diferență semnificativă între aceste verbe. Ποιέω înseamnă: „a face, a produce ceva material, a construi, a forma, a crea un lucru din ceva, a pregăti, a cauza, a fi autorul a ceva, a acționa, a îndeplini”, iar γίνομαι: „a deveni, a veni la existență prin procesul nașterii, a se naște, a începe să fie, a se întîmpla, a apărea, a fi terminat, a fi făcut, a fi îndeplinit, a muta, a se schimba în, a aparține, a se afla în”.

Latina din traduceriile *Credeului*, din păcate, va pierde această nuanță traducînd atît pe ποιέω, cît și pe γίνομαι prin *fieri* – „a se produce, a se întîmpla, a deveni”⁴⁸. Mai justă ar fi fost, considerăm noi, traducerea lui ποιέω prin *creare* sau *efficere* – „a crea” și a lui γίνομαι prin *fieri* – „a face”. Aici *Simbolul* nu face referire atît la crearea lumii, despre care s-a vorbit în primul articol (și la care, fără îndoială, Fiul a participat), cît la activitatea soteriologică a lui Iisus Hristos, activitate care va fi detaliată în următoarele articole. Eliminarea precizării τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ se datorează foarte probabil acestei intenții. De altfel, întregul *Simbol nicean*, ca și cel *niceo-constantinopolitan* au o evidentă și profundă substanță biblică. Precizarea τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ nu mai este prezentă în NCG, probabil și pentru a nu limita strict sfera de activitate a Celei de a doua Persoane treimice.

Bibliografie

Dicționare și Enciclopedii

A Greek and English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott, Oxford Clarendon Press, 1996

A Patristic Greek Lexicon, G.W.H. Lampe, Oxford, Clarendon Press, 1961

Dicționar Biblic, redactor principal J.D. Douglas, Oradea, Editura “Cartea creștină”, 1995

Dicționar de teologie ortodoxă, Pr. Prof. Dr. Ion Bria, București, Editura Institutului biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994

Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu, Remus Rus, București, Editura Lidia, 2003

Dictionnaire etymologique de la langue latine, Alfred Ernout, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1932

Dictionnaire grec-français, A. Bailly, Paris, Hachette, 1991

Dictionnaire latin français, F. Gaffiot, Paris, Hachette, 1990

Dictionnaire latin français des auteurs chrétiens, Albert Blaise, Éditions Brepols S.A., Éditeurs Pontificaux, Turnhout, 1954

Dicționar latin român, G. Guțu, București, Editura Științifică și enciclopedică, 1983

Glossarium mediae et infimae latinitatis, conditum a Carolo du Fresne Domino Du Cange, Niort Le Favre, tomus primus 1883 – tomus octavus 1883

Oxford Latin Dictionary, Oxford at the Clarendon Press, 1968

⁴⁸ Ποιητής a fost tradus nu prin *Creator*, ci prin *Factor*.

The Anchor Bible Dictionary, David Noel Freedman editor in chief, New York, Doubleday, a division of Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc.666 Fifth Avenue, 1992
Theological Dictionary of the New Testament, Gerhard Kittel, Gerhard Friedrich, Michigan, U.S.A, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1964

Lucrări

Ayres, Lewis , *Nicaea and Its Legacy*. Oxford Oxfordshire: Oxford University Press, 2006
Badcock, F. J., *The history of the creeds*, MacMillan, New York, 1938
Bobrinskoy, Pr. Prof. Boris, *Taina Preasfintei Treimi*, traducere de Măriuca și Adrian Alexandrescu, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2005
Burn, A.E., *The Council of Nicaea. A memorial for its sixteenth centenary*, London, 1925
Denzinger, H., *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Barcelona and Freiburg, 1965
Forell, G., *Understanding the Nicene Creed*, Fortress Press, Philadelphia, 1965
Hefele, C. J., *History of Councils*, , tome I et II, Letouzey et Ané, Paris, 1907
Kelly J.N.D., *Early Christian Creeds*, Longmann, London 1950
Löfstedt, Einar, *Late latin*, Oslo, H.Aschehoug & Co., 1959
Martzelos, Georgios, *Sfinții Părinți și problematica teologică*, traducere Cristian-Emil Chivu, București, Editura Bizantină, 2000
Meredith, Anthony, *Capadocienii*, traducere de Constantin Jinga, București, Sofia, 2008
Mohrmann, Christine, *Problèmes stylistiques dans la littérature latine chrétienne*, în *Études sur le latin des chrétiens*, t. 3, Roma, Edizioni di Storia e letteratura, 1964
Pelikan, Jaroslav, *Credo. Ghid istoric și teologic al crezurilor și mărturisirilor de credință în tradiția creștină*, traducere de Mihai Silviu Chirilă, Polirom, Iași, 2010

Studii și articole

Turcescu, Lucian, *Prosopon and hypostasis in Basil of Caesarea's „Against Eunomius” and the epistles*, în „Vigiliae Christianae” 51, (1997), p. 374-395